

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Joop den Uyl 1919-1987 : dromer en doordouwer

Bleich, A.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bleich, A. (2008). *Joop den Uyl 1919-1987 : dromer en doordouwer*. [, Universiteit van Amsterdam]. Uitgeverij Balans.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

HOOFDSTUK 16

Hopen, geloven en vechten

Dat tweede kabinet-Den Uyl is er dus nooit gekomen. Niet vlak na Pasen 1978, zoals Den Uyl tegen beter weten in hoopte. Niet in de vier jaar dat het kabinet-Van Agt/Wiegel met horten en stoten in het zadel bleef. Niet in 1981, toen zowel PvdA als CDA verloor bij de verkiezingen en ze vervolgens met omgedraaide rollen – Van Agt premier, Den Uyl vicepremier – een kabinet vormden, ‘dat beruchte doodgeboren kindje’, dat het nog geen jaar wist uit te houden. Niet na de daaropvolgende verkiezingen, toen Ruud Lubbers zijn eerste coalitie met de VVD ging leiden. Ook in 1986 kon Den Uyl de zetelwinst die hij als lijststaanvoerder nog een keer had weten te behalen niet omzetten in regeringsmacht.

Geen wonder dat de frustratie over het verspelen van de formatiekan- sen in 1977 bij de PvdA uitgroeide tot een waar trauma, dat nog jarenlang is blijven opspelen en het denken en handelen van de sociaal-democra- ten op cruciale ogenblikken in hoge mate beïnvloedde. De bittere teleur- stelling omdat hij niet verder kon werken aan wat hij bij uitstek als zijn taak beschouwde – leiding geven aan het tot stand brengen van sociale hervormingen – verhinderde echter niet dat Den Uyl het werk als Ka- merlid en oppositieleider energiek op zich nam. Hij oogstte daarmee in brede kring waardering en respect, want het kwam zelden voor dat een oud-premier naar de Tweede Kamer terugkeerde. Uitgeregeerde minis- ter-presidenten vertrokken meestal naar het bedrijfsleven of hoge be- stuurlijke functies. Dat Joop den Uyl daar niet over piekerde had een aan- tal redenen. De belangrijkste was dat hij niet kon geloven dat hij al was uitgeregeerd en hoopte dat er zich snel een herkansing zou voordoen. Maar ook de grote betekenis die hij toekende aan het parlement als het kloppend hart van de democratie was een factor van belang. Zijn keuze voor dit *reculer pour mieux sauter*² kwam ten slotte ook voort uit zijn ka- rakter waarin het calvinistische arbeidsethos vast verankerd was en het begrip ‘opgeven’ niet voorkwam.

Bij zijn herintreden in de Kamer hechtte Den Uyl zeer aan het gezelschap van de socialistische collega-ministers uit zijn kabinet. Hij kon het niet goed hebben dat sommigen van hen niet even veel geduld en enthousiasme voor het parlementaire werk konden opbrengen als hijzelf. Wim Duisenberg had al vóór de verkiezingen geprobeerd onder een plaats op de Kamerlijst van de PvdA uit te komen, maar Den Uyl wilde daar niet van horen. Duisenberg: 'Ik wilde niet de Tweede Kamer in, maar zijn argument was: je moet. Want Wim Polak, die burgemeester van Amsterdam was geworden en Henk Vredeling, die als Europees commissaris naar Brussel was vertrokken, was hij ook al kwijt. Ik ben overstag gegaan op voorwaarde dat ik geen negatieve reactie van hem zou krijgen als ik tussentijds opstapte. Maar die kreeg ik wel. Ik zal nooit vergeten hoe kwaad hij werd, toen ik naar hem toe stapte om te vertellen dat ik naar de Rabobank ging. "Kom nou, Joop", zei ik, "we hebben hier een afspraak over." Waarop hij een klein beetje inbond met de woorden: "Ja, dat is waar. Maar je vertrekt nu notabene naar een bank! Als het tenminste nog een echt bedrijf was geweest..."³ Soortgelijke aanvaringen hadden, begin jaren tachtig, André van der Louw, die zich na de val van het kabinet-Van Agt/Den Uyl doodongelukkig voelde in de Tweede Kamer, en Marcel van Dam, toen die de PvdA-fractie voor het voorzitterschap van de VARA wilde verruilen. Volgens Relus ter Beek was Den Uyl in dit opzicht te vergelijken met 'een moederoverste', of 'een kloek die haar kuikens dicht bij zich wil houden'.⁴

Het politieke klimaat van eind jaren zeventig, begin tachtig is niet zo eenvoudig te duiden. De grote, haast utopische verwachtingen die een decennium eerder de politiek waren gaan begeleiden – waarvoor het *mehr Demokratie wagen* van de socialistische Duitse bondskanselier Willy Brandt een passend motto is – waren weggeëbd. Daarom spraken Nieuw Linksers van het eerste uur en uit de vastgelopen studentenbeweging afkomstige activisten wel van een tijd van grote matheid. Toch werd er volop actie gevoerd, méér dan in de jaren zestig. Feministen slaagden er in de loop van de jaren zeventig steeds beter in hun eisen – 'baas in eigen buik', eerlijker verdeling van betaald en onbetaald werk – op de politieke agenda te krijgen.

Een nieuw fenomeen waren de krakers die leegstaande panden betrokken en van daaruit ageerden tegen woningnood. Hun stijl van actievoeren was fel en direct, aan de ook door sociaal-democraten – en zeker door Den Uyl – gekoesterde democratische rechtsorde hadden ze geen

boodschap. Dat kwam helder tot uiting tijdens het met veel stenen gooien en politiegeweld gepaarde gaande protest tegen de kroning van Beatrix in Amsterdam in april 1980. 'Geen woning, geen kroning' was het krakersparool. Fel waren ook de in deze periode in verscheidene Europese landen opkomende acties tegen kernenergie en vóór het sluiten van bestaande kerncentrales. Stakingen en bedrijfsbezettingen – vaak om gedwongen ontslagen te voorkomen – kwamen eveneens geregeld voor. Maar *het* gezicht van de protestbeweging werd in Nederland tussen 1978 en 1985 vooral bepaald door het breed gedragen verzet tegen de opnieuw op gang gekomen kernwapenwedloop.

Het begon met een door de communisten aangevoerd protest tegen een Amerikaans plan om een nieuw stralingswapen te produceren dat dodelijk was voor mensen, maar gebouwen ongemoeid liet. Meer dan een miljoen Nederlanders tekenden een petitie tegen deze neutronenbom. Het protest duurde maar kort. De Amerikaanse president Carter kwam binnen enkele maanden terug op het voornemen de neutronenbom in productie te nemen. Kort daarop deed zich een nieuwe aanleiding tot verzet voor; bij wijze van antwoord op een nieuwe type Russische middellangeafstandsraketten – de SS20 – wilde de NAVO Amerikaanse Pershings 2 en kruisraketten in Europa plaatsen. In diverse West-Europese landen werd tegen dit NAVO-dubbelbesluit – het was de bedoeling de wapens te produceren en vervolgens in te brengen in besprekingen met de Sovjet-Unie en het Warschaupact – geageerd, maar nergens bereikte de protestbeweging zo'n omvang en kracht als in Nederland. De hoofdrol bij dit antinucleaire verzet werd vervuld door een kerkelijke vredesgroep, het IKV (Interkerkelijk Vredesberaad), onder leiding van de bevlogen Mient-Jan Faber. Onder de leuze 'Alle kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland' fungeerde het IKV als de motor achter massale demonstraties. In Amsterdam kwamen in november 1981 400.000 betogers de straat op, in 1983 demonstreerden in Den Haag meer dan een half miljoen mensen tegen plaatsing van de nieuwe kernwapens. Een handtekeningenactie, het zogeheten Volkspetitionnement, verwierf in 1985 de steun van 3.750.000 Nederlanders, ongeveer één op de drie. Het IKV en Faber spanden zich ook in om politieke steun voor hun actie te verwerven en niet zonder succes.⁵

Als kerkelijke groepering richtte het protestantse IKV – dat nauw samenwerkte met het katholieke Pax Christi – zich in eerste instantie op het CDA. Daar waren vooral de evangelisch-radicalen uit Antirevolutio-

naire kring gevoelig voor het morele appèl tegen (nieuwe) kernwapens. De 'loyalisten' in de CDA-fractie hadden de meeste sympathie voor het antikernwapenstandpunt, maar ze waren niet de enigen. Na enkele maanden op Defensie moest minister Kruisinga (afkomstig uit de als conservatief bekendstaande CHU) het veld ruimen, nadat hij zich openlijk tegen de neutronenbom had gekeerd.

CDA-fractievoorzitter Aantjes, zelf loyalist, baarde in de herfst van 1978 opzien met een interview in het weekblad *Hervormd Nederland*, waarin hij de vanzelfsprekendheid van het Nederlandse NAVO-lidmaatschap ter discussie stelde. Stel dat de NAVO zou hebben besloten tot introductie van de neutronenbom, zo redeneerde Aantjes, dan had Nederland voor de keuze gestaan daarin te berusten of uit de NAVO te stappen.⁶

Traditiegetrouw was de Partij van de Arbeid, anders dan haar voorganger de SDAP, niet van 'het gebroken geweertje', ook niet als het om kernwapens ging. Joop den Uyl had zich in de eerste naoorlogse jaren als hoofdredacteur van het blad *Atoom* wel bezorgd getoond over kernwapens. Later in de Koude Oorlog had wbs-directeur Den Uyl zich helemaal in het pro-westerse partijstandpunt kunnen vinden. Dat evolueerde de jaren daarop naar steun voor ontspanning en wapenbeheersing en een kritisch maar loyaal NAVO-lidmaatschap. Als het om de NAVO en de kernbewapening ging, voer Den Uyl op het kompas van Max van der Stoel.

Bij de Kamerdebatten over de neutronenbom en – in sterkere mate – de kruisraketten bevond de PvdA zich in een politiek pikante positie. De drie kleine linkse partijen steunden volop de antikernwapenbeweging en ook in het CDA bestond grote aarzeling ten aanzien van het NAVO-dubbelbesluit. Politiek-strategisch had de PvdA er veel bij te winnen om zich in het antikruisrakettenkamp te scharen. Zo kon de druk op het CDA om kleur te bekennen worden opgevoerd en het kabinet-Van Agt/Wiegel in de problemen gebracht. Uiteraard wilde Den Uyl niets liever. De achterban van de PvdA toonde zich bovendien ontvankelijk voor de argumenten en sentimenten van de antikernwapenbeweging.

Maar eenzijdige stappen op het gebied van ontwapening strookten niet met de opvatting van Max van der Stoel. Hij was vóór onderhandelingen tussen NAVO en Warschaupact over de SS20's, Pershings en kruisraketten. Mochten die gesprekken niets opleveren, dan was Van der Stoel niet tegen de voorgenomen plaatsing van achtenveertig kruisraketten in Nederland, op voorwaarde dat het aantal tactische atoomwapens – ge-

vaarlijk, want bruikbaar op het slagveld – zou worden verminderd. ‘Misschien was dat een te ingewikkelde formule’, verzuchtte Van der Stoel. Toch vocht hij voor zijn mening tijdens een vergadering van de fractiecommissie waar het PvdA-standpunt zou worden bepaald. Hij had Den Uyl ook gewaarschuwd dat ‘als hij zich zonder meer tegen die kruisvluchtwapens keerde, we voor jaren in de oppositie zouden komen’. Maar Den Uyl steunde Van der Stoel dit keer niet. Op de beslissende vergadering schitterde hij door afwezigheid. Tot woede van zijn vaste buitenland-man. ‘Ik heb hem zelfs laten weten dat ik me terugtrok uit de fractie.’ Dat was natuurlijk ook weer de bedoeling niet. Van der Stoel: ‘Hij is me toen thuis komen opzoeken en heeft me bezworen om te blijven. En ik heb me laten vermurwen. Maar het heeft wel een tijdlang een barst in onze relatie veroorzaakt.’⁷ De PvdA-fractie verenigde zich op het standpunt dat ze thans geen ja zou zeggen tegen het NAVO-dubbelbesluit en de plaatsing van kruisraketten.

De kwestie zou de jaren daarop de interne discussie in de PvdA grotendeels blijven beheersen. De nieuwe partijvoorzitter, Max van den Berg, die in 1979 in een spannende confrontatie met Wim Meijer door de leden gekozen was, stak niet onder stoelen of banken dat hij op het terrein van kernwapens en kernenergie radicale opvattingen had. Hij deelde het standpunt van het IKV (kernwapens de wereld uit). Ook het PvdA-congres had zich daar in algemene termen voor uitgesproken. Naarmate de verkiezingen van 1981 naderden en een nieuw verkiezingsprogramma moest worden gemaakt, liepen de spanningen op tussen ‘(...) degenen die menen dat alleen vanuit een internationale context een evenwichtig veiligheidsbeleid mogelijk is, en degenen (de meerderheid) die een radicaal signaal willen geven ter doorbreking van het traditionele veiligheidsdenken’.⁸ Joop den Uyl hoorde tot de eerstgenoemde categorie, Max van den Berg tot de tweede. Het leken moeilijk te verzoenen standpunten.

Van den Berg en Den Uyl hadden er in hun respectievelijke functies als partij- en fractievoorzitter een keer of drie, vier over gepraat, zonder eruit te komen. Twee dagen voordat het partijbestuur zich over een definitieve versie van het verkiezingsprogramma, ‘Weerwerk’ geheten, moest buigen, zette Den Uyl Van den Berg met de auto af bij de flat van diens broer op het Oldenbarneveltplein in Amsterdam. Max van den Berg: ‘Het was laat en het regende. (...) Ik wilde uitstappen, maar Den Uyl vroeg me nog wat te blijven zitten. Urenlang hebben we gepraat, terwijl de regen op het dak van de auto kletterde. (...) Die avond (...) sprak hij zijn machts-

woord: alle kerntaken ineens en eenzijdig afschaffen was teveel voor hem: dan maar geen fractievoorzitter meer. Door de vele gesprekken had ik dit aan zien komen en ik wist dat hij het meende.⁹

Ook al botsten hun opvattingen nog zozeer, de beide socialistische voormannen wilden toch vermijden dat de partij op dit punt uiteengescheurd zou worden. Daarom sloten zij nog die nacht een historisch compromis: Den Uyl committeerde zich aan een definitieve weigering om de kruisraketten in Nederland te plaatsen en Van den Berg verklaarde zich bereid het behoud van één à twee kerntaken te verdedigen. Den Uyl hoopte dat door het behoud van enkele nucleaire taken Nederland onspeaking terms zou blijven met de NAVO-partners, met name de VS en de Duitse Bondsrepubliek, die bij monde van kanselier Schmidt op een tegenzet tegen de SS20 had aangedrongen. Van den Berg: 'Joop heeft door zijn opkomen voor die twee kerntaken nog de bijnaam "Joop Atoom" gekregen, heel onterecht. Hij heeft zich dat erg aangetrokken. Maarten van Traa, de internationaal secretaris, en ik zijn bij praktisch elke PvdA-afdeling in het land langs geweest om voor het compromis te pleiten en het is gelukt.'¹⁰

Den Uyls dreigement om op te stappen als zijn partij zich zonder meer voor het atoompacifisme zou uitspreken, kan niet los worden gezien van de verwijten die hij had gekregen, omdat hij in 1977 tegenover de partijraad dat machtswoord niet had willen spreken. Nu, drie jaar later, liet hij zien dat hij geen weifelaar was en geen marionet van de partij. Maar ook al verbond Den Uyl zijn positie als partijleider aan het behoud van enkele atoomtaken, hij liep daarmee nauwelijks risico. Want zijn deal met Van den Berg bracht met zich mee dat die laatste met zijn bestuur de partijleden op dit punt in het gareel bracht. Den Uyls spierballenvertoon was dus in hoge mate voor de bühne bedoeld. Van den Berg voerde het compromis loyaal en energiek uit. Hij was op zijn beurt gelukkig met het onvoorwaardelijke nee tegen de komst van kruisraketten dat door Den Uyl met steeds meer overtuiging werd uitgedragen.

Ongetwijfeld speelde hier mee dat Liesbeth ook tegen de nieuwe kernraketten was. Van den Berg: 'Ik heb er niet met haar over gepraat, maar Joop vertelde dat ze het met mij eens was.'¹¹ Den Uyl verdedigde zijn nieuwe antikruisrakettenstandpunt met zoveel verve dat sommigen van zijn oude bekenden er versteld van stonden. Hans van Mierlo: 'Ik heb tegen Joop gezegd: "We moeten nodig weer es praten, we groeien uit elkaar. Max van der Stoel en ik begrijpen niet wat jou bezielt met die raketten."

Hij was de leider geworden van het antinucleaire verzet.¹² Het is Den Uyl ten voeten uit. 'Als hij een bepaald standpunt verdedigt', observeerde Bart Tromp, 'moet hij er zelf in geloven. Anders kan hij het niet.'¹³

De indertijd regelmatig geuite vrees dat Nederland – en de PvdA – door het afwijzen van de kruisvluchtwapens internationaal volkomen geïsoleerd zouden komen te staan, is niet bewaarheid. Zo speelde Hans van Mierlo (als minister van Defensie in het kabinet-Van Agt II) een vooraanstaande rol op een NAVO-conferentie in het Schotse Gleneagles. Den Uyl vertegenwoordigde Nederland in de commissie-Palme met internationale kopstukken als de Zweedse oud-premier, de Amerikaanse Democraat Cyrus Vance, de Duitse socialist Egon Bahr, de Britse sociaal-liberaal David Owen en de Russische 'verlichte' communist Georgi Arbatov. De commissie-Palme pleitte in 1982 voor evenwichtige wederzijdse beperking van kernwapens en de introductie van een concept van 'gedeelde veiligheid' in plaats van de doctrine van Wederzijds Verzekerde Vernietiging (*Mutual Assured Destruction*, afgekort als MAD).¹⁴

De 'deal van het Oldenbarneveltplein' tussen Den Uyl en Van den Berg was kenmerkend voor het type samenwerking dat gestalte kreeg tussen de beproefde partijleider en de jonge voorzitter. Aanvankelijk was die verhouding stroef. Van den Berg gold in Haagse kringen als een buitenstaander en hij cultiveerde dat imago door zich te profileren als de man van 'de basis' tegenover 'het Haagse circuit'. Hoewel Wim Meijer zelf zijn nederlaag in de race om het voorzitterschap sportief opvatte, waren diens vrienden – en de beminnelijke Meijer had er veel – absoluut niet bereid de 'indringer' te accepteren. Aan de intelligente, in de persoonlijke omgang tamelijk gesloten Van den Berg werden Raspoetinachtige eigenschappen toegedicht. 'Eigenlijk had ik niets tegen die jongen', merkte Bram Peper, destijds tweede vicevoorzitter van de PvdA en een van Meijers intimi, jaren later op. 'Ik heb hem wel een keer de ayatolla van het Noorden genoemd, ik houd van kleurrijke bewoordingen. Ja, dat is hem lang blijven achtervolgen.'¹⁵

Den Uyl had zich nauwelijks in de strijd om het voorzitterschap gemengd, al had hij een duidelijke voorkeur voor Wim Meijer. Zijn rechterhand Herman Tjeenk Willink stond positiever tegenover Van den Berg, die jarenlang wethouder in Groningen was geweest. Hij probeerde Den Uyl gerust te stellen. 'Ik zei: volgens mij is Max een buitengewoon redelijke man, heel realistisch. Wel een doordouwer, maar uitgerekend jij, Joop, kan daar moeilijk iets op tegen hebben.'¹⁶

Op het congres waar Max van den Berg werd gekozen, spraken hij en Den Uyl voor het eerst uitvoerig met elkaar. Van den Berg: 'Dat vond ik prachtig, ik had grote sympathie voor hem en veel respect. Hij zat vol vragen: wat zou de buitenwacht van deze uitslag vinden, waar gingen we naar toe met de partij? Dat kabinet-Den Uyl moest er echt komen. Ik zei: natuurlijk moet dat er komen, ik ga je steunen om de volgende verkiezingen te winnen. Hij stelde voor om regelmatig contact te hebben. Sindsdien spraken we elkaar elke veertien dagen zo'n anderhalf uur. In het Apollohotel in Amsterdam-Zuid. Heel plezierig, we dwaalden eindeloos af, we hadden wel een agenda, maar daar hielden we ons helemaal niet aan. Ik kende heel veel mensen in de partij, dat moet voor hem prettig zijn geweest. Het idee dat die partij ertoe doet, dat je die de ruimte moet geven, moet laten bewegen, dat sprak hem aan, dat hadden we gemeenschappelijk.'¹⁷

De voorzichtig ontluikende verstandhouding kreeg echter al vrijwel meteen te lijden onder een uitdagend artikel dat Van den Berg in het partijblad *Roos in de vuist* publiceerde. Het was radicale taal die de partijvoorzitter daar bezigde. Hij meende 'een ondergrondse veenbrand' in de samenleving te signaleren. Die maatschappelijke onvrede moest door de PvdA worden tegemoetgetreden door 'te luisteren naar de mensen in het land' en 'in de bedrijven en bij maatschappelijke actiegroepen' steun te werven voor een 'duidelijker afgetekend socialistisch alternatief.' 'Arbeiderszelfbestuur kan niet zonder politieke sturing van de economie en omgekeerd', aldus de nieuwe PvdA-voorzitter. 'Laat de PvdA-fractie het land intrekken, bijeenkomsten met tal van groepen organiseren, onze aanhang mobiliseren, actie voeren en stimuleren.' Deze aansporing kwam, schreef hij, voort uit 'mijn taak als voorzitter de natuurlijke spanning tussen partij en fractie politiek inhoud te geven'.¹⁸

Dit militante artikel vertoonde veel overeenkomst met de teksten die een decennium eerder uit de koker van Nieuw Links waren gekomen. Nu vormden de vroegere Nieuw Linkers het 'establishment' in hun partij. Ze spraken schande van wat ze interpreteerden als een aanval op de fractie en op Den Uyl. Die verontwaardiging werd in de pers breed uitgemeeten. Van den Berg werd door de fractie ter verantwoording geroepen. 'Den Uyl zat ermee. We hebben er van tevoren over gepraat, "ik moet hier iets tegen doen", zei hij, "ik ga zeggen dat dit niet kan". Er is een erg onaangename fractievergadering geweest, 53 Kamerleden hadden we, en allemaal kregen ze een minuut tijd om iets slechts over mij te zeggen. Ik vond

het flauw. Ze hadden toch wel halverwege kunnen zeggen: jongens, nou weet Max wel dat dit niet op prijs werd gesteld.¹⁹

Radicaal-socialistische denkbeelden op sociaal-economisch terrein, zoals onder anderen Van den Berg die had verwoord, pasten slecht bij de harde economische werkelijkheid. Al tijdens het kabinet-Den Uyl was een eind gekomen aan het tijdperk van onstuimige economische groei. Wim Duisenberg had met zijn éénprocentoperatie getracht weer greep te krijgen op de uit de hand lopende overheidsuitgaven. Het kabinet-Van Agt/Wiegel presenteerde met 'Bestek '81' op papier een pittig bezuinigingsprogramma, al kwam daar in de praktijk weinig van terecht. Het financieringstekort bleef stijgen, de energieprijzen schoten omhoog als gevolg van een tweede oliecrisis in 1979, bedrijven gingen failliet, de werkloosheid nam toe tot twaalf procent van de beroepsbevolking in 1982. In *Socialisme & Democratie* hekelde Den Uyl het '(...) toenemende ongeloof dat het overheidsbeleid de werkloosheid zal verhelpen, de woningnood uitbannen, de energiecrisis overwinnen, de toekomst veilig stellen. Wie het maatschappelijk klimaat van tien jaar geleden vergelijkt met dat van nu, moet vooral getroffen worden door het verlies aan verwachtingen.²⁰ Ware woorden. Maar ook Den Uyl slaagde er niet in het door de sociaal-democraten gekoesterde principe van 'eerlijk delen' te combineren met de vereisten voor het gezond maken van de ernstig kwakkelende markteconomie. Heel West-Europa zakte na 1979 weg in een economische recessie, in Nederland joegen de diverse koppelingen (tussen lonen en prijzen, lonen en ambtenarensalarissen en minimumloon en uitkeringen) de uitgaven van overheid en bedrijfsleven extra de hoogte in. Op sociaal terrein stonden vakbeweging en werkgevers tegenover elkaar; ze waren niet bereid of in staat het eens te worden over maatregelen om de economie nieuwe impulsen te geven.²¹ De PvdA beperkte zich op sociaal-economisch terrein tot het leveren van harde kritiek op het kabinetsbeleid zonder met eigen weloverwogen alternatieven te komen. De sociaal-democraten profileerden zich eind jaren zeventig vooral door hun steun aan de talrijke actievoerende groepen (vrouwenbeweging, vakbeweging, actiecomités tegen kernenergie en kernwapens). Op die manier hoopten ze dit deel van de 'civil society' te winnen voor hun politieke perspectief: een tweede kabinet-Den Uyl.

In het kabinet-Van Agt/Wiegel kwam het tot een botsing tussen minister van Financiën Frans Andriessen, die het financieringstekort onverantwoord hoog zag oplopen en zijn collega van Sociale Zaken Wil

Albeda. Albeda verzette zich tegen extra bezuinigingen en kreeg daarvoor steun van de CDA-fractie, die sinds eind 1978 werd geleid door Ruud Lubbers. De Kamerfractie van de liberalen schaarde zich in eerste instantie achter Andriessen, maar vicepremier Hans Wiegel was beducht voor een kabinetscrisis en floot zijn geestverwanten terug. Albeda kreeg zijn zin; Andriessen nam ontslag. Binnen het CDA liet de communicatie tussen Lubbers en premier Van Agt te wensen over. Lubbers moest balanceren tussen het kabinet en de loyalisten in de fractie, die ferm achter Albeda stonden. Hij werkte naar zijn zeggen aan een oplossing om zowel Albeda als Andriessen voor het kabinet te behouden. 'Maar tot mijn ontzetting bleek dat Dries helemaal geen oplossing wilde. "We hebben al zoveel problemen met Frans gehad, laat-ie maar weggaan", zei hij.'²²

Dries van Agt stelde daarentegen achteraf Lubbers verantwoordelijk voor 'dat gelazer in het CDA' met de loyalisten, die hij volgens Van Agt veel te veel ruimte gaf. Hij was toen al 'onthutst en verstoord' over Lubbers' kritische opstelling tegenover de bezuinigingsplannen van het kabinet. Achteraf speet het hem 'dat ik toen niet het lef heb gehad om partij te kiezen voor Andriessen, dat wil zeggen tegen Lubbers en de fractie. Dat zou ik nog hebben gewonnen ook, want in die tijd was de CDA-fractie, zelfs onder Lubbers, niet opgewassen tegen de mateloze populariteit die ik nog altijd had.'²³

Van Agts grote populariteit bij de CDA-aanhang maakt ook begrijpelijk waarom de loyalisten weliswaar herhaaldelijk dwars lagen, maar nooit de consequenties trokken uit hun aversie tegen het beleid van Van Agt. Ze moesten er immers van uitgaan dat ze dan bij vervroegde verkiezingen niet het vertrouwen van hun eigen partij zouden krijgen en niet meer kandidaat zouden worden gesteld. Van Agt wegstemmen had het einde van hun politieke loopbaan betekend.

Dat de broederschap binnen het CDA te wensen overliet, was ook al gebleken bij de val van Aantjes. Kort na zijn controversiële uitspraak over het mogelijk uit de NAVO stappen – volgens onbewezen geruchten als gevolg daarvan – werd Aantjes het slachtoffer van een campagne die zijn gedrag tijdens de Tweede Wereldoorlog als inzet had. Aantjes was gedurende de Duitse bezetting korte tijd lid geweest van de Germaanse SS, een feit dat hij na de oorlog had verzwegen. De verhalen over hem die door een aantal oude vijanden ineens naar buiten werden gebracht, bevatten een mengsel van Dichtung und Wahrheit. Loe de Jong, de geschiedschrijver van de Tweede Wereldoorlog, toonde zich van die verhalen onder de

indruk. Hij confronteerde de regering en vervolgens het grote publiek met een beknopt rapport over Aantjes met daarin enige zwaarwegende onjuistheden.²⁴ Willem Aantjes zag zich gedwongen de Tweede Kamer te verlaten. Noch premier Van Agt, noch Aantjes' voormalige geloofsgenoot Joop den Uyl nam hem in bescherming.

Ook na Aantjes' vertrek bleef onenigheid het CDA beheersen. Maar de oppositie slaagde er niet in die politieke en persoonlijke tegenstellingen uit te buiten, hoewel Den Uyl het telkens en telkens weer probeerde. Het leidde tot spannende Kamerdebatten, tot diep in de nacht, over kwesties als een door Nederland eenzijdig af te kondigen olieboycot tegen Zuid-Afrika, het al dan niet sluiten van de ultracentrifugefabriek URENCO in Almelo en uiteraard het door Nederland in te nemen standpunt inzake de kruisraket. Geregeld leek het in deze debatten alsof de regering in grote problemen zou komen, omdat aanvankelijk een flink aantal CDA-Kamerleden voor een PvdA-motie (vóór de olieboycot, tegen de kruisraketten) stemde. Naarmate de nacht vorderde, schrompelde het groepje kritische CDA'ers ineen tot er net te weinig overbleven om de motie van wantrouwen (motie-Den Uyl!) die volgde op de weigering van Van Agt om de eerder aangenomen moties uit te voeren aan een meerderheid te helpen. Het knappe balanceren van Ruud Lubbers moet voor de oppositieleider frustrerend om niet te zeggen tergend zijn geweest. Lubbers kon zich achteraf voorstellen 'dat Den Uyl er wat moe van werd. Doordat hij mij kende, wist hij ook dat ik een wonderlijke capaciteit bezat om telkens weer met dat kabinet door te gaan.' Contact onderhielden de beide politici in die jaren nauwelijks. Lubbers: 'Er was afstand. Achter de groene gordijnen gebeurde er ook niets tussen ons. Ik heb absoluut geen herinnering dat we toen ooit de mogelijkheden hebben afgetast om samen iets te bouwen ná dat kabinet.'²⁵

Vriend en vijand waren het opvallend eens over de kwaliteiten en tekortkomingen van Den Uyls wijze van oppositie voeren. 'Hij hield in de Kamer krachtige speeches', aldus Lubbers, 'fel en professioneel. Ook wel verbitterd, dat kabinet-Van Agt was in zijn ogen niet legitiem, het hoorde er eenvoudig niet te zijn.'²⁶ 'We moeten ons mentaal losmaken van het eerste (o, wat moeilijk) kabinet-Den Uyl', merkte Ed van Thijn voorjaar 1980 op. 'We moeten door de verziende personenstrijd tussen Van Agt/Den Uyl breken (...)' Van Thijn had door ziekte het Kamerwerk een paar maanden moeten laten rusten. Het als buitenstaander kijken naar het politieke bedrijf inspireerde hem tot het schrijven van een nota met

kritische kanttekeningen over het optreden van Den Uyl. 'Onze geroutineerde lijsttrekker is de eerste die op het punt van de presentatie weer eens aan een doorsmeerbeurt toe is', meende Van Thijn. Hij had kritiek op Den Uyls wijze van interrumpen, vond dat hij de mogelijkheden van de tv niet professioneel benutte en hekelde meer in het algemeen de '(...) schreeuwerige oppositie waarvan de aanhang te tellen is op één van de kleinste stadspaleizen ter wereld: de Dam (...)'.²⁷ De waarnemingen van vvd-leider Hans Wiegel, vicepremier onder Van Agt, hadden eenzelfde teneur. 'Voor Den Uyl was het tot stand komen van het eerste kabinet-Van Agt heel zuur. Dat was ook te merken in zijn functioneren als oppositieleider. Alles afkrakend wat het kabinet deed, te onredelijk, in het begin zichzelf overschreeuwend. Maar ook (...) met zijn volledige inzet, feitenkennis en vakmanschap. (...) Pas zo in 1980 worden ook de verhoudingen tussen ons wat soepeler, kon hij tegen een grapje, durfde hij ook aardig te zijn. Mijn respect en waardering voor Joop stamt vooral uit die tijd.'²⁸

Den Uyl en Wiegel, zo valt uit de toon van het bovenstaande op te maken, waren politieke tegenstanders, geen persoonlijke vijanden. Ze konden elkaars bedrevenheid en venijn in het debat wel waarderen. Wiegel had bovendien een paar keer ervaren hoe sympathiek Den Uyl kon zijn. Het huwelijk van de vvd-fractievoorzitter met zijn eerste vrouw, Jacqueline Frederiks, was gepland voor 1 juni 1973. Het kabinet-Den Uyl zou vlak daarop zijn regeringsverklaring afleggen. Op aandringen van Wiegel was dat een week vervroegd, dan konden zijn bruid en hij meteen na de trouwerij op huwelijksreis. Zeven jaar later toonde Den Uyl zijn voornameste opponent opnieuw zijn menselijke kant. Wiegel en Den Uyl ontmoetten elkaar voor een televisie-uitzending waar het publiek vragen mocht stellen. Wiegel, wiens echtgenote kort tevoren bij een auto-ongeluk om het leven was gekomen, kreeg een vraag over weduwen- en weduwnaarspensioenen en raakte daarvan overstuur. Waarop Den Uyl de beantwoording overnam en troostend zijn hand op de schouder van de liberale voorman legde.

Bij de verkiezingen van mei 1981 voerde Joop den Uyl voor de vijfde keer de PvdA-lijst aan. Het campagne-team streefde ernaar om hem als een gelouterde, ja wijze politicus te laten overkomen. Als *elder statesman*, die zijn intellectuele capaciteiten en zijn eruditie volop in de strijd mocht werpen. Een markant moment was in dit opzicht de rede die hij op zondag 3 mei uitsprak in het Amsterdamse jongeren centrum Paradiso. Onder de titel 'Tegen de stroom in' wist Den Uyl zijn gehoor tweeënhalf uur

te boeien. Hij sprak over de demoraliserende uitwerking van de werkloosheid, de moedeloosheid en het gebrek aan richtinggevoel in de samenleving. Hij stond stil bij het toenemend individualisme in dit 'iktijdperk' en bij het nieuwe type afhankelijkheid dat een gevolg kon zijn van de verzorgingsstaat. Fel hekelde hij de neoliberale oplossingen die 'Nieuw Rechts' (Margaret Thatcher in Engeland, Ronald Reagan in de vs) hiervoor aanpreef. 'Nieuw Rechts brengt onder het mom van individuele verantwoordelijkheid en inzet (...) een politiek aan de man (vrouw) die erop uit is het stuur van de samenleving in handen te leggen, of te houden, van een kleine groep krachtige, maar vooral machtige lieden. De staat trekt (...) zich terug. Het devies is: rust en orde.' Aanhakend bij zijn oude cultuur-socialistische uitgangspunten verklaarde Den Uyl dat de 'leuke dingen voor linkse mensen' niet langer gezocht moesten worden in materiële vooruitgang, maar veeleer in 'een levensstijl (...) die een beroep doet op creativiteit en solidariteit, in en buiten de directe sociale omgeving'.

Onder de talrijke concrete voorstellen voor nieuw beleid die hij tegen het einde van zijn toespraak deed, was ook '(...) een meerjarig werkgelegenheidsprogram, waarin met inkomensoffers nieuwe investeringen worden gefinancierd en op grote schaal door arbeidstijdsverkorting en de creatie van deeltijdarbeid herverdeling van werk plaats vindt'.²⁹

Den Uyl oogstte veel waardering met zijn Paradiso-rede, die hij overigens, tegen zijn gewoonte in, voor een belangrijk deel niet zelf had geschreven. Net zoals hij dat deed bij de rede voor de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer had hij diverse deskundigen gevraagd om een velletje met punten die ze van belang vonden. Bram Peper zou vervolgens een concept schrijven. Peper: 'Ik vroeg Joop wat hij wilde zeggen. Tegen Thatcher, zei hij, en tegen het gebrek aan richting in de samenleving. Veel structuur zag ik er nog niet in. Hij zou die rede zondag houden, ik kreeg al die brokstukjes die hij aan allerlei mensen gevraagd had, heb ze gelezen en de meeste meteen terzijde geschoven en ben woensdagavond gaan tikken. Vrijdagochtend had ik 34 kantjes, genoeg voor een rede van anderhalf uur. Zaterdagmiddag kwam ik Joop tegen, ik was benieuwd wat hij ervan vond. Hij mompelde: "Nou, ik heb er wel wat aan." Ik zag al aankomen dat hij die nacht zelf zou gaan schrijven en dan af en toe wat van mij zou gebruiken, dus ik zei: "Doe dat nou niet, dat red je niet in één nacht." Ik was ook wel een beetje teleurgesteld. Maar zondagavond belde hij op – ik was zelf niet naar Paradiso gegaan – en zei:

“Bram, het is voor het eerst in m’n leven dat ik 85 procent van de tekst van een ander heb uitgesproken.” Dat was voor zijn doen erg attent. Hij stelde me ook nog een fles wijn in het vooruitzicht, maar die is hij natuurlijk prompt vergeten.³⁰

De uitslag van de verkiezingen in mei 1981 was teleurstellend voor zowel de regeringspartijen CDA en VVD als voor de PvdA. De socialisten kregen 44 zetels, negen minder dan in 1977, hun hoogtepunt. Vergeleken hierbij was het verlies van CDA (één zetel) en VVD (twee zetels) licht, maar die twee waren wel hun Kamermeerderheid kwijt. Ze konden dus niet samen doorregeren, dat zou alleen kunnen met steun van de kleine christelijke partijen, de zogeheten Staphorster variant. Grote winnaar was D66, dat zeventien Kamerzetels behaalde, een winst van negen. D66 had vóór de verkiezingen verklaard niet zonder de PvdA te willen regeren; veruit de meest voor de hand liggende coalitie was er dus een van CDA, PvdA en D66.

Zo’n kabinet kwam na vier maanden formatie inderdaad tot stand, maar met zulke ernstige ingebouwde handicaps dat het van meet af aan tot mislukken gedoemd was. Voor een deel lagen die obstakels op inhoudelijk terrein – daarover zo meteen meer –, maar die vielen in het niet vergeleken bij de incompatibilité d’humeur van de hoofdrolspelers Van Agt en Den Uyl. Ook tussen Den Uyl en D66-aanvoerder Jan Terlouw wilde het na korte tijd niet meer boteren.

Dries van Agt zag niet verlangend uit naar hernieuwde samenwerking met de PvdA en was daarover achteraf bijzonder openhartig. ‘Ik had er volstrekt geen zin in! Volstrekt niet! Dat kwam niet meer door het doorknagen van de Menten-kwestie, dat was zo langzamerhand wel gesleten. Maar de aardigheid was er voor mij af, het kon immers niet langer met Wiegel en die leuke club. Oh, het was zo verschrikkelijk gezellig en aardig geweest, dat kabinet met Wiegel, het is altijd een vriendenclub gebleven.’ Omziend in verwondering vond Van Agt dat je je terecht kon afvragen waarom ‘ik premier wilde worden van een kabinet waarin ik niet geloofde’. Nog beter was het volgens hem achteraf beschouwd geweest als ‘Joop en ik toen allebei voor de eer hadden bedankt’. Hij had dit destijds niet serieus overwogen omdat er veel druk op hem was uitgeoefend om wel premier van de nieuwe coalitie te worden ‘door de bobo’s van mijn partij Jan de Koning, Ruud Lubbers.’³¹ Volgens Lubbers was het met name De Koning – die met Lubbers en later ook Van Thijn als informateur optrad

– die uitging van de gedachte dat Van Agt hoe dan ook premier moest blijven. ‘Hij vond: het is onze man, onze lijsttrekker, dan gaan we daar maar voor. Het CDA had sterke behoefte aan Van Agt als symbool, een rare man, maar wel ónze man.’³²

De Partij van de Arbeid had niet veel tijd nodig om haar houding te bepalen. De verkiezingsnederlaag werd beschouwd als een afstraffing voor het niet nemen van regeringsverantwoordelijkheid in 1977. Daarom zou de partij nu wel moeten meeregeren samen met D66 en het CDA. Maar Van Agt accepteren als premier ging sommigen toch echt te ver.

Aanvankelijk zag het er niet naar uit dat het zover hoefde te komen. Ook Jan Terlouw, de onbetwiste winnaar van de verkiezingen, vond Van Agt als premier ongeloofwaardig, want hoe kon die het kabinetsbeleid verdedigen tegenover oppositieleider Wiegel?³³ Toen Lubbers en Van Agt zelf (‘deze snaak kan dat kabinet wel leiden’) er geen twijfel over lieten bestaan dat het CDA aan Van Agt vasthield, begon Terlouw te schuiven. Op 1 juli kwam hij met een compromis dat in retrospectief alleen maar verstandig kan worden genoemd. Zowel Van Agt als Den Uyl zou bereid moeten zijn om af te zien van het premierschap en minister te worden onder een andere CDA-premier. Het CDA wees dit van de hand, de PvdA toonde geen enthousiasme, waarop Terlouw de Rubicon overstak en het ‘niet ondenkbaar’ noemde ‘dat we Van Agt zouden aksepteren’.³⁴

Geconfronteerd met deze nieuwe ontwikkeling viel de PvdA-fractie in drie stromingen uiteen. De linkervleugel, gesteund door partijvoorzitter Van den Berg, vond dat de formatie niet op personen mocht breken, omdat het van meer belang was om punten als het nee tegen de kruisraketten en geen ernstige achteruitgang voor de minimuminkomens uit de onderhandelingen te slepen.

Een meerderheid was voor hoe dan ook regeren. En er was een groep van elf, onder wie Ed van Thijn, Wim Meijer, Jos van Kemenade, die Van Agt als premier onaanvaardbaar vond. Tot verbijstering van Ed van Thijn sloot Den Uyl zich aan bij de meerderheid die Van Agt wilde slikken. Van Thijn: ‘Het bleek dat hij met Wim Kok had gesproken die hem namens de vakbeweging had bezworen om niet op Van Agt te breken. Ik was buiten mezelf. Ik vond het zo’n vervuiling van de politiek. Dit was het einde van de polarisatie.’ Zelf werd Van Thijn even later mede-informateur en vervolgens minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Van Agt/Den Uyl. ‘Niet erg principieel, geef ik toe, maar het was ook het einde van de principes. Ik dacht: als het dan zo moet, dan ga ik er maar voor.’³⁵

Nu Van Agt als premier kennelijk onontkoombaar was, rees de volgende vraag: moet Den Uyl als tweede man toetreden tot dat kabinet of kan hij beter vanuit de Tweede Kamer het politieke gezicht van de PvdA bepalen, zoals in het verleden Romme voor de KVP had gedaan? Wim Meijer vond dat een goed idee, Jos van Kemenade ook. Den Uyl zelf liep echter in het geheel niet warm voor deze mogelijkheid. Van Kemenade: 'Joop had nooit in dat kabinet moeten gaan zitten. We hebben hem in het fractiebureau bezworen dat hij beter in de Kamer kon blijven. Maar daar voelde hij niet voor. Ik geloof dat hij een beetje bang was dat dat het begin van het eind van zijn leiderschap zou betekenen, dat hij dan de politieke woestijn in zou gaan.'³⁶ Wim Meijer herinnerde zich dat hij in de zomer van 1981 bij Den Uyl thuis de vraag had opgeworpen: 'Is het wel verstandig, Joop, dat je in dat kabinet gaat zitten? (...) Doen we hier nou goed aan? Maar het was toen al niet meer terug te draaien.'³⁷ Andere prominente sociaal-democraten vonden het juist wel van belang dat Den Uyl het PvdA-smaldeel in de nieuwe regering zou aanvoeren: Ed van Thijn, Wim Kok, Max van den Berg. Volgens Relus ter Beek was het de portefeuille die Den Uyl zou gaan beheren die hem de aarzeling om onder Van Agt te gaan dienen deed overwinnen: hij zou minister worden van Sociale Zaken én (dat was nieuw) Werkgelegenheid. Ter Beek: 'We hadden 's middags een fractievergadering, toen net de *Haagse Courant* was uitgekomen met als openingskop: "Den Uyl Superminister". Ik kwam met die krant de fractie binnen, liet 'm aan Joop zien en die glom van oor tot oor. Hij genoot.'³⁸

Ook Ruud Lubbers, die anders dan Van Agt vóór een centrum-linkse coalitie was, geloofde dat zo'n gezelschap met Van Agt en Den Uyl samen niet zou gaan werken. 'In de orde der logica was het beste dat geen van beiden erin zou gaan, het allerslechtste zou zijn: Dries met Joop. Ik ben dus naar Joop toegegaan in Buitenveldert en heb hem bezworen om het niet te doen.' Hij stelde voor om André van der Louw, de populaire burgemeester van Rotterdam, of FNV-voorzitter Wim Kok als vicepremier te nemen. Den Uyl weigerde, wat Lubbers naar zijn zeggen droevig stemde, maar hem ook vervulde met waardering voor 'de trouw van Den Uyl aan de eigen beweging. Het ging hem niet om de macht, hij was ook niet erg optimistisch over hoe het zou gaan. Zijn redenering was: ik ben hun eerste man, ze zouden het niet begrijpen als ik aan de kant blijf staan, ze zouden zeggen dat ik hen in de steek laat. Ik vond het geen goed besluit, niet voor het land, niet voor die regering, niet voor hemzelf. Maar bijzonder

was het wel; daar staat die man, zeven meter hoog, wetend dat hij straks waarschijnlijk z'n benen breekt en hij zegt: ik kan niet anders, ik moet springen.³⁹

Van Agt bleef intussen gewoon dwarsliggen. Het informateurstrio Lubbers, De Koning en Van Thijn werd opgevolgd door een formateursduo, bestaande uit Ed van Thijn en de Limburgse gouverneur Sjeng Kremers. Half augustus waren regeringsprogram en zetelverdeling rond, zelfs voor het netelige probleem van de kruisraketten was een oplossing gevonden: het plaatsingsbesluit zou worden uitgesteld en als het later in de kabinetsperiode aan de orde kwam, zouden de PvdA-bewindslieden een 'ja' niet voor hun rekening nemen en zonodig aftreden. Dat betekende op termijn een ingebouwde kabinetscrisis, maar hoefde voorlopig het functioneren van de coalitie niet te belemmeren.

Max van der Stoep – door Den Uyl natuurlijk weer voorgedragen voor Buitenlandse Zaken – kon hiermee leven, zij het met moeite. Tegenover de NAVO kon hij volhouden dat Nederland weliswaar niet met plaatsing van de nieuwe raketten instemde, maar ook nog geen afwijzend besluit had genomen. Max van den Berg kon er daarentegen zeker van zijn dat het kabinet met de PvdA geen nieuwe raketten zou plaatsen. Onder die voorwaarde had hij, tot opluchting van Den Uyl, geen bezwaar tegen Van der Stoep op Buitenlandse Zaken.

Op sociaal-economisch terrein hadden de formateurs de spanning tussen twee prioriteiten: terugdringing van het financieringstekort en een actief werkgelegenheidsbeleid trachten te overbruggen door ze van even groot belang te noemen. Dat bleek geen werkzame formule; het financieringstekort was enorm hoog, acht procent, de beoogde vermindering met ruim één procent per jaar vereiste drastische bezuinigingen, terwijl het actieve werkgelegenheidsbeleid dat Den Uyl voor ogen stond juist zeer veel geld kostte. Zelfs als het kabinet een hecht samenwerkend team zou zijn geworden, zou het grote moeite kosten voor dit dilemma bevredigende oplossingen te vinden. Er zaten immers twee moeilijk verenigbare gedachtewerelden achter. Aan de ene kant leefde de gedachte dat verbetering van de rendementen het bedrijfsleven ertoe zou brengen werk in de particuliere sector te scheppen. Daarentegen dacht Den Uyl veeleer aan sturing door de overheid om onder meer met behulp van subsidies nieuwe banen te creëren. Deze twee lijnen bleven tijdens het kortstondige bestaan van het tweede kabinet-Van Agt bij voortdoring op elkaar botsen.

Eind augustus zag het er zelfs even naar uit dat het kabinet er helemaal niet zou komen. Van Agt ontraadde zijn fractie om in te stemmen met de conclusies van de formateurs. Hij kreeg zijn zin, maar alleen door met zijn portefeuille te zwaaien. Twaalf CDA-Kamerleden stemden vóór het centrum-linkse akkoord, vijftien andere sloten zich aan bij de verklaring van Lubbers dat hij ja had willen zeggen en dat alleen niet deed omdat Van Agt dan dreigde op te stappen. Al was het slechts dankzij zware druk, Van Agt had zijn zin en de formateurs gaven hun opdracht terug. De pas aangetreden koningin Beatrix benoemde vervolgens W. F. de Gaay Fortman tot informateur, tegen de zin van Van Agt, die Piet Steenkamp had voorgesteld.

Wat volgde was een van de meest bizarre weken uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Dries van Agt verdween, nadat hij in een brief aan de CDA-fractie zijn aftreden als fractievoorzitter had bekendgemaakt. Hij motiveerde dat besluit met de tegenstand tegen zijn visie van een meerderheid in de fractie en met de benoeming tot informateur van De Gaay Fortman, die (...) zeer onlangs, op dinsdag 18 augustus j.l. in een televisie-uitzending zware kritiek heeft uitgeoefend op de handelwijze van onze fractie en in het bijzonder van haar voorzitter tot dusver.⁴⁰

Daarna trok de demissionaire premier zich terug in het Catshuis. 'Vier, vijf dagen lang was hij volstrekt incommunicado', vertelde De Gaay Fortman. 'Uiteindelijk is Van Agt naar Nijmegen vertrokken en daar is hij gereinigd van teruggekomen. Hij belde mij zelf op. "Mijn vriend, het zal wellicht niet zonder enig resultaat kunnen zijn, indien wij elkaar zo spoedig mogelijk kunnen ontmoeten." (...) Hoe dan ook, in dat gesprek was hij heel kleintjes. Hij zei dat de formatie gewoon moest doorgaan en dat hij het wel met Joop wilde proberen. Daarmee was het probleem eigenlijk opgelost.'⁴¹

De Gaay Fortman schreef zijn eindverslag, waarin hij voorstelde Van Agt tot formateur te benoemen en niet verzuimde op te merken dat (...) over het regeringsprogramma thans overeenstemming is bereikt. Van die overeenstemming ware in de omschrijving van de opdracht melding te maken.⁴² Dit uiteraard met de bedoeling om Van Agt geen ontsnapingsmogelijkheid meer te bieden. Nog was dit hoofdstuk van de tragikomedie niet afgesloten. 'Maar op die avond, nadat ik mijn advies aan de koningin had uitgebracht (...) liep Joop bij mij binnen (...), hij had er al helemaal geen fiducia meer in, omdat hij was geschrokken van wat Van

Agt die dag weer eens in de media had verkondigd. Toen heb ik voorgesteld de zaak alsnog af te blazen. Als zij beiden niet in staat waren zichzelf te overwinnen, zou het immers niks worden? Maar dat vond Joop te kras en ook Dries deinsde terug voor een nieuwe gang naar de koningin. Toen dacht ik: nou ja, dan moet het maar. (...) Maar het bezorgde me een krakemikkig gevoel: twee mensen die elkaar niet verdragen en de crisis als het ware aan zien komen.⁴³

Meteen na de benoeming van De Gaay Fortman tot informateur had Ruud Lubbers nog één keer een beroep op Den Uyl gedaan om af te zien van een post in het nieuwe kabinet. Hij schreef hem een indringende brief. 'De benoeming van Gaius betekent andermaal een kans voor de totstandkoming van een kabinet CDA-PvdA-D66. Het is echter wel de laatste kans. Ongelooflijk moedig vind ik het van onze jonge koningin dat zij met deze benoeming in feite Van Agt trotseert, zo niet bruskeert. Gaius wil dit kabinet en is voor honderd procent te vertrouwen. Toch kan ook hij geen ijzer met handen breken. Zelf heb ik de moed opgegeven dat er een kabinet Van Agt-Den Uyl komt. Politiek is het al moeilijk genoeg, maar het gaat ook de krachten van Dries en jou te boven. Hier wordt van mensen iets gevergd, wat kennelijk niet gevergd kan worden. Ik weet hoezeer je je nu reeds ingeleefd hebt in je nieuwe verantwoordelijkheid als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Je staat klaar om al je energie en ervaring weer ten dienste van je partij en de mensen voor wie je op wilt komen aan te wenden. Echter, het zit er niet meer in. Dries en jij zijn geen goede tandem en zullen het ook niet worden. Nu vraag je je af waarom dan geen ander voor Dries. Die weg leidt echter wat je eigen inzet betreft tot dezelfde conclusie. In de realiteit van de politiek – en als realist zul je dat erkennen – zal er ook in dat hypothetische geval geen ruimte voor jou in de beoogde functie zijn. (...) Hoe beroerd ik het ook vind, ik kan tot geen andere conclusie komen dan dat het één minuut voor twaalf is en dat je zelf voor een dramatische keus staat. Het is hard wat ik schrijf. Zo hard dat je politieke vrienden het niet *mogen* en niet kunnen zeggen. p. s. Laat Liesbeth deze brief lezen; maar zij ook alleen. Jullie samen moeten nu alleen beslissen.' Was getekend: 'Ruud. In vriendschap.'⁴⁴

Mocht dit hartstochtelijke verzoek enige indruk op Den Uyl hebben gemaakt, dan valt dat niet op te maken uit zijn koele antwoord. 'De persoonlijke beslissing die je vraagt, behoeft niet zo dramatisch te zijn', schreef hij terug. Vervolgens herhaalde hij zijn argumentatie: 'De PvdA treedt na een voor haar moeilijke verkiezingsuitslag toe tot een kabinet

met een zo groot mogelijke kans op identificatie voor haar aanhang. Den Uyl hoeft niet om redenen van persoon of eer, maar omdat een kwetsbaar program in een moeilijke periode zijn aanwezigheid in het kabinet vergt.⁴⁵

Was de vastberadenheid van Den Uyl om vicepremier te worden in het kabinet-Van Agt inderdaad, zoals Lubbers meende, een uiting van opofferingsgezindheid? Of kon hij simpelweg de gedachte niet verdragen om aan de zijlijn te blijven staan, terwijl er een nieuw kabinet met de PvdA kwam? Het zal allebei hebben meegespeeld. 'Als wij vuile handen moeten gaan maken, dan onttrek ik mij daar niet aan', moet Den Uyl hebben geredeneerd, 'en ik zal resultaten zien te boeken bij het bestrijden van de werkloosheid, al moet ik ze voor de poorten van de hel wegslepen.' Hoezeer hij deze keer zowel de weerbarstigheid van de materie onderschatte als de diepte van de kloof die hem van Van Agt scheidde, zou al snel duidelijk worden.

Hoe dan ook, het kabinet-Van Agt/Den Uyl kwam er toch. Ondanks de onverminderd frisse tegenzin van Dries van Agt. En ondanks de talrijke terechte waarschuwingen aan het adres van Den Uyl dat het spelen van de tweede viool onder een door hem niet bijzonder hoog geachte minister-president niet zijn fort was. Overigens sprak Van Agt in 2005 tegen dat koningin Beatrix constitutioneel twijfelachtig had gehandeld door 'Gaius' tot informateur te benoemen. Van Agt: 'Ik kwam weer met Steenkamp en toen zei zij: maar er zijn natuurlijk ook andere mogelijkheden. Wat zou u van die of die of die vinden? Ze had een lijstje met namen en daar stond ook Gaius op. Welnu, ik heb het niet opgebracht om de banvloek van het niet te laten vallen op Gaius, want ik was te bevriend met die man. Aardige man. Dus ik denk dat ze staatsrechtelijk correct bezig is geweest, want ze heeft niet voor mijn eerste keus gekozen, maar wel voor iemand die ik niet gedeballoteerd had. Daar was niets mis mee, het was m'n eigen schuld. We hadden het daarnet over misnoedigheid, hè? Nou, die was er toen in het kwadraat. Ik had me zo vervreemd van de PvdA, waarmee ik dan toch weer zou moeten samenwerken. Jongens, dat kon toch niks worden. En het werd ook niks.'⁴⁶

Ternauwernood geïnstalleerd kwam het nieuwe kabinet al voor het zijn regeringsverklaring kon uitspreken ten val over meningsverschillen over de hoogte van de bezuinigingen en het voor een werkgelegenheidsprogramma beschikbare geld. Op 16 oktober 1981 dienden de ministers hun ontslag in.

Twee informateurs van PvdA-huize, Cees de Galan en Victor Halberstadt, ondernamen met succes een lijmpoging. Den Uyl zou als projectminister het werkgelegenheidsbeleid coördineren en voor 1982 over een miljard gulden voor zijn werkgelegenheidsprogram kunnen beschikken. Dat bedrag moest deels uit ombuigingen komen, onder andere uit de sociale zekerheid, deels uit een eenmalige solidariteitsheffing (verhoging van de directe belastingen). De Galan en Halberstadt hoopten dat hiermee in 1982 30.000 nieuwe arbeidsplaatsen konden worden gerealiseerd en dat de jeugdwerkloosheid met een zelfde aantal kon worden vermindert. 'Met name in de bouw, de energiesector en de kwartaire sector en mogelijk door middel van bevordering van deeltijdarbeid (...).'⁴⁷ Alle bewindslieden uit de sociaal-economische vijfhoek (Van Agt, Den Uyl, Jan Terlouw (Economische Zaken), Fons van der Stee (Financiën) en Ed van Thijn (Binnenlandse Zaken)) gingen akkoord, zij het zonder veel vreugde. Jan Terlouw kon moeilijk verkroppen dat Den Uyl ten aanzien van de werkgelegenheid de coördinerend bewindsman zou zijn en niet hijzelf. Hij vertoonde dan ook weinig animo om mee te denken over plannen om de werkloosheid te bestrijden. Terlouw was van huis uit geen econoom; hij ambieerde Economische Zaken omdat hij dacht daar het meeste voor het milieu te kunnen doen. Hij voer over het algemeen op het kompas van zijn ambtenaren en zoals Hans van Mierlo memoreerde: 'Economische Zaken en Sociale Zaken staan traditiegetrouw tegenover elkaar en nu dus Terlouw en Den Uyl, de voormannen van D66 en de PvdA.' Van Mierlo zag het met lede ogen aan.⁴⁸

Den Uyl had in een brief aan De Galan en Halberstadt een reeks bezwaren tegen hun bijstelling van het regeerakkoord geuit. De twee voornaamste waren dat hij wilde zien vastgelegd dat de minima met niet meer dan één procent zouden inleveren en in tegenstelling tot de informateurs wilde hij niet afzien van een vergroting van het overheidsaandeel in de winst op aardgas. Daarvoor moest een 'gentlemans agreement' met Esso en Shell worden opgebroken en de informateurs stelden voor om dat na te laten. Bij de desbetreffende passage in het stuk van De Galan en Halberstadt had Den Uyl met zijn balpen geschreven: 'Nee toch. EZ wordt rechts gepasseerd.'⁴⁹

Met alle energie waarover hij beschikte, wierp Joop den Uyl zich op 'zijn' werkgelegenheidsplan. Hedy d' Ancona was staatssecretaris voor Emancipatie geworden op Den Uyls departement en ze sloeg zijn pogingen om een banenplan van de grond te krijgen gefascineerd gade. 'Dat

was z'n grote oeuvre, z'n bezigheid in die tijd, hij liet dat niet maar bureaucratisch aan z'n ambtenaren over, nee, het was een hele intellectuele exercitie hoe je zo'n plan in elkaar kon zetten. Het nam heel veel tijd in beslag.⁵⁰

Eind november 1981 kwam Den Uyl met een brief waarin hij de hoofdlijnen van het werkgelegenheidsbeleid uiteenzette. Het moest een aanpak over meer sporen worden. Ten eerste moest de marktsector worden versterkt door verbetering van de rendementspositie van de bedrijven met behulp van klassieke middelen als lastenverlichting, inkomensmatiging en beperking van de collectieve uitgaven. Den Uyl noemde ook het scheppen van gunstige voorwaarden voor de afzet. Het tweede spoor betrof het creëren van banen in de kwartaire sector (de niet-commerciële dienstverlening: gezondheidszorg, welzijn, onderwijs), het derde de herverdeling van arbeid in eerste instantie via het bevorderen van deeltijdbanen. Een nieuw idee was het mogelijk maken van (tijdelijk) werken met behoud van uitkering, later, in de jaren negentig gerealiseerd als 'Melkertbanen'.

De hoogleraar J. M. M. (Jo) Ritzen werd door Den Uyl bereid gevonden om te helpen bij de vormgeving van het banenplan. Ondertussen oriënteerde Den Uyl zich ook internationaal op de mogelijkheden. Hij was erg geïnteresseerd in het Franse werkgelegenheidsplan dat in september 1981 door de nieuwe socialistische regering naar buiten was gebracht. De Nederlandse ambassade in Brussel lichtte hem op zijn verzoek in over de stand van zaken in België. Hoe stond het in het buurland met de economische groei, het financieringstekort, beoogde bezuinigingen en arbeidsonrust?⁵¹

Maar hoezeer Den Uyl met steun van Ritzen en zijn ambtenaren ook probeerde water uit de rotsen te slaan, veel medewerking kreeg hij niet. Integendeel. Het plan om werken met behoud van uitkering mogelijk te maken stuitte op een veto van de collega's Van der Stee en Terlouw. EZ en Financiën stonden er ook op dat de beoogde arbeidsduurverkorting niets zou kosten.

Teleurstellender nog was dat van de voor het slagen van het beleid absoluut noodzakelijke samenwerking met werkgevers en werknemers niets terechtkwam. Tijdens een van de weinige gesprekken die Den Uyl met werkgeversvoorzitter Chris van Veen en FNV-voorman Wim Kok voerde over zijn werkgelegenheidsplan hamerde Van Veen op 'structureel herstel van de marktsector'. Kok noemde de nieuwste versie van

het plan die Den Uyl hun voorlegde ‘wat laat, wat vaag, wat mager’.⁵²

De werkgevers gingen openlijk dwars liggen. In een brief aan hun leden kondigden de werkgeversorganisaties aan niet aan het werkgelegenheidsplan te willen meewerken en er ook niet over te willen overleggen. De resultaten waren voor het benodigde draagvlak in het bedrijfsleven niet minder dan rampzalig. Jo Ritzen had uitnodigingen verstuurd voor een gesprek met ondernemers op 8 januari 1982. Twee werkgeversorganisaties (de metaalwerkgevers van de FME en de Algemene Werkgeversvereniging AWV) hadden al meteen geweigerd te komen, evenals de bedrijven AKZO, DSM en Gist Brocades. Daarentegen hadden Volvo Cars, Daf Trucks, Hoogovens, Vicon, Ikea, de Bijenkorf en de Rabobank hun komst aanvankelijk toegezegd. Maar na de brandbrief van de Raad van Centrale Ondernemingsorganisaties kwamen Volvo, Daf, Hoogovens en de Rabobank op die toezegging terug, zodat Ritzen moest brainstormen in het bescheiden gezelschap van Vicon, Ikea en de Bijenkorf.⁵³

Naast de tegenwerking van de zusterdepartementen en van de werkgevers was het meest nijpende probleem het budget. Eind februari deed Den Uyl een – vergeefse – poging om een miljard extra los te krijgen om het in het regeerakkoord vastgelegde streefgetal van 30.000 nieuwe banen in 1982 te kunnen realiseren. Het Centraal Planbureau had berekend dat zonder extra middelen niet meer dan 12.000 arbeidsplaatsen konden worden gecreëerd. Het werkgelegenheidsprogramma begon steeds meer gelijkenis te vertonen met een leeglopende fietsband. Dick Kalk, Den Uyls woordvoerder na 1977, was meegekomen naar Sociale Zaken en bleef daar werkzaam. Volgens Kalk lopen er in het kabinet normaal gesproken verbindingssassen tussen Sociale Zaken en Algemene Zaken (het departement van de minister-president) en tussen Economische Zaken en Financiën. In het kabinet-Den Uyl was dat inderdaad het geval: Den Uyl en Boersma versus Lubbers en Duisenberg. Maar in Van Agt/Den Uyl stond die laatste alleen tegenover Van Agt, Van der Stee en Terlouw. Kalk: ‘Hij kon nog het beste overweg met Fons van der Stee, daar viel wel wat mee te ritselen. Maar dat werkgelegenheidsplan was vechten tegen de bierkaai, EZ was niet enthousiast, Van der Stee was tegen, Van Agt uiteraard ook.’⁵⁴

Volgens de afspraken uit het regeerakkoord moest Den Uyl anderhalf miljard gulden ombuigen op de begroting van Sociale Zaken, niet veel volgens de maatstaven die later gangbaar werden, maar voor die tijd wel. Bovendien maakten de collega’s hem duidelijk dat extra geld voor werk-

gelegenheid uit extra besparingen op zijn eigen budget moest komen. Aan bezuinigingen viel niet te ontkomen. Ambtenaren van Sociale Zaken gingen op zoek naar posten waar dit met zo min mogelijk pijn zou kunnen. Een van de afdelingen van het departement, het directoraat-generaal voor sociale voorzieningen, legde Ien Dales, die als staatssecretaris de sociale zekerheid in haar portefeuille had, een voorstel voor om te bezuinigen op de Ziektewet. Als de uitkering aan werknemers bij ziekte zou worden teruggebracht tot tachtig procent van het nettoloon, zou dat zeker 1200 miljoen gulden aan bezuinigingen opleveren, een bedrag dat nog kon oplopen tot 1475 miljoen.⁵⁵ Wilde de maatregel het beoogde effect hebben, dan moest er een eind komen aan de praktijk dat de werkgevers het ziekgeld aanvulden tot honderd procent van het loon, zoals in de meeste collectieve arbeidsovereenkomsten was afgesproken. Volgens weer een andere ambtelijke notitie ging de keuze tussen het verlagen van alle uitkeringen of een forse ingreep in de Ziektewet. Dat laatste genoot dan de voorkeur, want het trof '(...) in overwegende mate bovenminima, die bij een tijdelijke en vaak ook kortstondige (...) ziekte thans op een relatief hoog uitkeringsniveau zitten (veelal honderd procent netto)'.⁵⁶ Ien Dales liet zich overtuigen en schaarde zich achter het voorstel om in te grijpen in de Ziektewet. Hedy d'Ancona: 'Ik heb er bijgezet op die maandagochtend dat Ien met dat voorstel kwam. Den Uyl was er tegen, hij zei dat ze dat niet moest doen. Maar dat kon Ien, die zelf totaal geen politieke ervaring had, niets schelen. Ze ging keihard door de porseleinkast heen.'⁵⁷

Dick Kalk: 'Het idee is Ien inderdaad aangereikt door de directie sociale voorzieningen. In eerste instantie stond Joop er huiverig tegenover. Hij voelde aankomen dat het moeilijk zou liggen bij de vakbeweging. Zijn intuïtie gaf hem in dat je niet aan de Ziektewet moest komen.'⁵⁸ Den Uyl vroeg prompt advies aan de juristen op zijn departement. Die lieten hem weten dat wettelijk ingrijpen in de cao's wel eens zou kunnen neerkomen op een schending van internationale verdragsverplichtingen. Ze kwamen met een andere suggestie: het verschuiven van een deel van de premielast van werkgevers naar werknemers riep geen juridische problemen op.⁵⁹ Nog diezelfde dag legde Den Uyl dit idee weer voor aan het directoraat-generaal voor sociale voorzieningen. Daar had men een zwaarwegend tegenargument: premieverschuiwing zou 575 miljoen minder opleveren dan de directe ingreep in de hoogte van de uitkering.⁶⁰

Den Uyls volgende stap was het organiseren van informeel overleg

met FNV-voorzitter Wim Kok en de twee vicevoorzitters Frans Drabbe en Herman Bode. Hij wilde weten hoe zij zo'n maatregel inschatten, of ze alternatieven zagen en hij hoopte op enig begrip. De uitkomst van dat overleg werd door de gespreksdeelnemers kennelijk verschillend geïnterpreteerd. "Twee nachten lang hebben we met de FNV-top gepraat", aldus Dick Kalk, 'de tweede keer werd het Ien, geloof ik, wat te laat en is ze naar huis gegaan. Den Uyl heeft z'n uiterste best gedaan Kok en de zijnen ervan te overtuigen dat dit vanuit zijn positie het minst slechte was wat hij kon doen en zij zeiden dat ze dat respecteerden en begrepen. Maar dat broze pact heeft niet langer dan 24 uur stand gehouden, toen was de hele FNV in opstand.'⁶¹ Volgens Wim Kok daarentegen had dat overleg een open einde. 'Joop tastte, zoals wel vaker gebeurde, de grenzen af, was ook wel ontvankelijk voor onze bezwaren. Natuurlijk was er overleg, zijn die maatregelen niet als een donderslag bij heldere hemel over ons gekomen. Maar bij mijn beste weten is het zeker niet zo dat we in dat overleg het groene licht hebben gegeven. En uiteraard heeft daarna in onze reactie ook meegespeeld dat onze achterban buitengewoon verontwaardigd was over wat velen zagen als het "pakken" van de zieken en over de beoogde ingreep in de cao's.'⁶² Hoe dan ook, Joop den Uyl kreeg een storm van verontwaardiging en protest over zich heen. Hij was de man die de Ziektewet uitkleedde, de 'minister van Asociale Zaken' zoals in het blad van de Industriebond FNV te lezen viel. Onder druk van de protesten en het aankondigde 'hete voorjaar' kwam begin 1982 onder auspiciën van PvdA-voorzitter Van den Berg alsnog een deal tussen Den Uyl en Kok tot stand, waarbij gekozen werd voor een verschuiving van een stukje van de premielast van werkgevers naar werknemers. Maar het was te laat om de gemoederen te kalmeren, de beeldvorming had haar vernietigende werk gedaan. Op 24 maart waren er verkiezingen voor de Provinciale Staten. De PvdA leed een zware nederlaag, ze verloor acht procent, vergeleken bij de ook al niet zo beste uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van een jaar eerder.

Den Uyl trok zich het tumult rond de Ziektewet behoorlijk aan. Hedy d'Ancona: 'Hij vond het naar. Terwijl Ien Dales er stoïcijns onder bleef. Ik vond het ridderlijk van Joop dat hij geen enkele keer tegen Ien heeft gezegd: "Nou, je wordt bedankt."⁶³ Wat Den Uyl het meest dwarszat was dat hij blijkbaar niet werd begrepen door de mensen voor wie hij juist wilde opkomen.

Al die tijd was de sfeer in het kabinet om te snijden. Jos van Kemenade:

‘De spanning tussen die twee, de premier en de vicepremier, dat was niet om aan te zien. Van Agt leidde als premier de vergaderingen, maar Den Uyl nam telkens het woord, probeerde als het ware de leiding over te nemen. En dan wees Van Agt hem erop dat hij nu de voorzitter was. Het was vreselijk. Den Uyl kreeg ook geen enkele steun van Terlouw, hij stond in het kabinet alleen.’⁶⁴ Ed van Thijn: ‘Het was bijna komisch. Van Agt leidde die vergaderingen, helemaal niet onbekwaam, moet ik zeggen. Aan het eind vatte hij dan samen wat er was besproken. Dan vroeg Joop, die naast hem zat, het woord en zei: “Ik ben het helemaal eens met deze conclusie, maar permitteert u mij nog een enkele aanvulling.” En dan deed hij het helemaal over!’⁶⁵ Van Kemenade: ‘Ook de verhoudingen binnen het PvdA-smaldeel waren slecht. Op donderdagavond vergaderden de bewindslieden van de PvdA in het Haagse café ’t Goude Hoofd. Als ik daar langs kom, krijg ik nog pijn in m’n buik. Joop zat dat voor, maar dat ging niet goed, want Joop was minister van Sociale Zaken, hij had moeite met zijn bezuinigingen en had geld nodig voor zijn banenplan en daar ging het dan veelal over. Maar de anderen, Van Dam, Van Thijn, Van der Louw, die hadden ook hun eigen zorgen, Van Thijn met de ambtenarensalarissen, Van Dam met volkshuisvesting en die vonden dat ze niet genoeg aan bod kwamen. Joop kon dat niet onafhankelijk voorzitten. Op voorstel van een aantal collega’s ben ik op een gegeven moment die vergaderingen gaan leiden.’⁶⁶

Als PvdA-fractievoorzitter kon ook Wim Meijer van nabij volgen hoe slecht de onderlinge verhoudingen waren. ‘Onze ministers waren helemaal dolgedraaid vanwege al die bezuinigingspakketten. Er was een paar keer zo’n stemming van: laten we hier in ’s hemelsnaam mee stoppen. Ik herinner me een vrijdag dat ik in de nacht door Den Uyl werd gebeld: of ik naar Sociale Zaken kon komen. Daar trof ik vijf ministers, verslagen in een hoek, ze waren ten einde raad. En diep verdeeld. Ik geloof dat er drie vonden dat we nu moesten breken, of misschien twee. André van der Louw nam het woord en zei tegen mij: “Zeg jij het maar. Wat moeten we doen?” Zoiets had ik nog nooit meegemaakt. Het was verlamd.’⁶⁷

Het beeld rijst op van een Den Uyl die denkend aan zijn werkgelegenheidsplan maar doordramde. Hedy d’Ancona zag het anders. ‘Over ru-zies in de ministerraad durf ik niets te zeggen, daar was ik als staatssecretaris niet bij. Wel op donderdagavond bij het PvdA- bewindsliedenoverleg, bij dat gestampvoet. Maar het was niet Joop die daar zo opgewonden deed. Dat waren die andere mannen. Joop straalde een soort wijsheid uit,

hij liet die mannen maar begaan. Net als met Ien en de Ziektewet. Hij liet zich overrulen en nam het dan weer op z'n schouders.⁶⁸

De nederlaag bij de verkiezingen voor Provinciale Staten verergerde het gevoel van malaise in de PvdA. Verschillende hoofdrolspelers trokken uiteenlopende conclusies uit de miserabele uitslag. Voor Wim Meijer vormde die de aanleiding om nogmaals aan te dringen op personele veranderingen in kabinet en fractie. Meijer: 'Na die dramatische verkiezingen hebben we rond Pasen bij Joop thuis met een aantal mensen uit de fractieleiding een middag zitten praten over een *reshuffle*, met Den Uyl weer als fractievoorzitter. Want ik zag zowel het kabinet als de partij voor mijn ogen in elkaar storten. Ik was bereid zelf een stap terug te doen als Joop de leiding van de fractie weer op zich zou willen nemen. Maar hij voelde er niet voor en dat is dus niet doorgegaan.'⁶⁹ Max van den Berg interpreteerde het weglopen van de kiezers als een teken dat de achterban van de PvdA de inbreng van de sociaal-democraten in het kabinet niet meer herkenbaar vond en niet accepteerde. 'Ik vond dat het genoeg was, dat het moment was aangebroken om eruit te stappen.'⁷⁰

Begin april begon in het kabinet het getouwtrek over de Voorjaarsnota. Den Uyl wilde extra geld voor werkgelegenheid, Van der Stee en Van Agt wilden extra bezuinigingen, omdat het financieringstekort alleen maar verder opliep. Van Kemenade wierp zich op als bemiddelaar en op 9 april werd overeenstemming bereikt, het Goede Vrijdag-akkoord.

Berekeningen wezen uit dat bij uitvoering hiervan de minima met meer dan één procent achteruit zouden gaan, in afwijking van het regeerakkoord. Van den Berg: 'Ik kreeg het gevoel dat sommigen van onze mensen in de regering en de fractie het contact met de werkelijkheid kwijt waren en hoe dan ook wilden doorregeren. Ik vond dat ik moest duidelijk maken: dit kan niet! Dus toen heb ik naar buiten gebracht dat ik een achteruitgang van meer dan één procent voor de minima onaanvaardbaar vond.'⁷¹ Die uitspraak bracht onmiddellijk een storm teweeg. Den Uyl eiste dat Van den Berg de term 'onaanvaardbaar' zou terugnemen. Op 15 april nam het partijbestuur een verklaring aan waarin het 'ondenkbaar' werd genoemd dat het kabinet niet zou zorgen dat de minima niet onder -één procent zakten.⁷² Elf dagen later kwam het op een tumultueuze vergadering van het partijbestuur tot een harde botsing tussen Meijer en Van den Berg. Meijer zei over de minima '(..) dat als wij geen financieringsvoorstellen vinden, daar niet uit te komen is'. Van den Berg repliceerde dat een meerderheid in het bestuur bij het gefor-

muleerde standpunt bleef en 'als fractie of ministers afwijken van dit uitgangspunt, komt er een extra congres'.⁷³ Den Uyl woonde – tegen zijn gewoonte – die bestuursvergadering niet bij. Kennelijk had hij geen behoefte al te duidelijk partij te kiezen in de controverse tussen stoppen of doorregeren. Zijn eigen positie was hachelijk geworden, als gevolg van de confrontatie met de vakbeweging over de Ziektewet, met de werkgevers over het banenplan en met vrijwel alle collega-ministers over het verde-len van de pijn van de bezuinigingen.

Het waren uiteindelijk premier Van Agt en minister van Financiën Van der Stee die de PvdA uit haar dilemma verlostten. Begin mei kwam Van der Stee met nieuwe ongunstige cijfers; bij uitvoering van wat op Goede Vrijdag was overeengekomen dreigde het financieringstekort op te lopen tot 8,75 procent, de collectieve lastendruk bleef stijgen en er waren nieuwe tegenvallers ter hoogte van 4,4 miljard gulden. Dat maakte, aldus Van der Stee, extra bezuinigingen onvermijdelijk. Joop den Uyl sprak het voor zijn partij bevrijdende woord: 'Nieuwe ombuigingen boven op datgene wat is afgesproken, zijn niet productief en onuitvoerbaar. De grens van het maatschappelijk aanvaardbare is bereikt'.⁷⁴ Van Agt bracht vervolgens de aanvullende bezuinigingen in stemming, de PvdA-ministers stemden tegen en boden op 12 mei hun ontslag aan. Zo kwam na acht maanden een einde aan het kabinet-Van Agt/Den Uyl. Een rompkabinet van CDA en D66 bleef aan om nieuwe verkiezingen voor te bereiden. Jan Terlouw was opgelucht dat hij van het gedram van Den Uyl en de PvdA af was. 'Het gaat nu al veel beter met onze partij', vertrouwde hij meteen na de val Hans van Mierlo toe, die dat totaal niet met hem eens was.⁷⁵

Zou de centrum-linkse coalitie een beter lot beschoren zijn geweest zonder Joop den Uyl als 'superminister' van Sociale Zaken en Werkgelegenheid? Het kan verhelderend zijn om deze hypothetische vraag te stellen. Het zou zeker de persoonlijke verhoudingen binnen het kabinet gunstig hebben beïnvloed. Een premier samen met een ex-premier die van mening is dat hij eigenlijk premier had moeten zijn is een onwerkbare constructie. Zonder Den Uyl zou het tweede kabinet-Van Agt, inclusief de PvdA-ministers, waarschijnlijk meer de kant zijn uitgegaan van het strakke no-nonsense-beleid dat door het kabinet-Lubbers vanaf de herfst van 1982 werd gevoerd. Achteraf zullen weinigen willen betwisten dat de uit de hand gelopen staatsfinanciën en oplopende werkloosheid krachtig ingrijpen vereisten.

Er zijn echter ook valide argumenten waarom het anno 1981/82 voor de PvdA onmogelijk was aan zo'n beleid mee te werken. De achterban van deze partij en van de vakbeweging was nog geenszins doordrongen van het inzicht dat bezuinigingen en rendementsherstel geboden waren om de crisis in de economie te overwinnen. Zonder een akkoord tussen werknemers, werkgevers en regering, zoals dat onder Lubbers ironisch genoeg wel tot stand kwam, kon zo'n beleid rekenen op grote maatschappelijke weerstand, zoals was gebleken uit het felle verzet van de vakbonden tegen de naar verhouding bescheiden ingreep in de Ziektewet. De PvdA-kiezers hadden in maart 1982 met de voeten gestemd. Méér dan zijn collega-bewindslieden op dat moment was Den Uyl er – evenals voorzitter Van den Berg – van overtuigd dat het heilloos zou zijn een politiek te voeren waarvan de zin niet aan de eigen aanhangers in het land viel uit te leggen. Dat was in overeenstemming met zijn credo dat democratische politiek in de eerste plaats het ontstaan van een kloof tussen politici en burgers moet zien te voorkomen.

Het gebrek aan begrip voor de noodzaak om de overheidsfinanciën op orde te krijgen en de markt haar werk te laten doen was wel mede veroorzaakt door de felle PvdA-oppositie tegen het – onuitgevoerde – bezuinigingsstreven van het kabinet-Van Agt/Wiegel. Er was, zoals Van Kemenade zei, 'een sterke mobilisering van links en vanuit de samenleving tegen dat kabinet. Het is logisch dat toen daarna de PvdA in de regering kwam de hoop bestond dat het nu heel anders zou gaan. Maar dat kon niet, de objectieve voorwaarden daarvoor waren er niet. Dat heeft geleid tot een clash van verwachtingen.'⁷⁶